

ԳՆԱԽՈՍԱԿԱՆ

ՈՐՈՐԻՄԵՆԻԱՆ ՈՐԿՆՈՐՈՐԹԻՆ ԲԵԼԸ ՆԻ

ԼԵՄՈՆ ԳԻՏՆԱԿԱՆՈՑ

ՅԵՂԵՎԱԳՐՈՒ Կ. Փ. ԼԵՄԱՆԻ

(Շարժան-բնու.)

Վրաստանայ բացակայութենէ ետքը Վան դառնալով սկսաւ մեր գործունէութեան վերա-
յիշեալ շրջաններու երրորդը: Եկեղեցական
խորհրդէն հրաման առնուեցաւ՝ տեղերէն հա-
նելու այն քարերն որոնց վերին եւ ետեւի կողմն
ալ բնւեաւքանդակ են: Այս ճամբով գտնուած
արձանագրութիւնք լիովին վարձարեցին մեր
աշխատութիւնը: Փ. Պոշոն եկեղեցւոյ մէջ՝ իբր
վերին սեմաքար Տիւռուած՝ Սարգուր Գ ար-
քայէն կայ կրկին հիսաման կոթողէ մը, որուն
թէ քուն լայնքի կրկին երեսները եւ թէ կրկին
կողերու երեսն բնւեաւքանդակ են, որ արձա-
նագրութեան Տաղու $\frac{1}{6}$ մասը ծանօթ էր մինչեւ
հիմայ, Հոս կը գտնենք խաղեան բնւեաւքա-
րութեանց մէջ այս առաջին տեղամ՝ Ասորեսա-
նայ թագաւոր մը յանուանէ յիշատակուած,
այսինքն՝ Ašur-ni-ra-ri-ni A-da-di-ni-ra-ri-e-hi
կամ՝ Ասորենիարի, որի Բագարիարայ»,
թագաւոր Ասորեստանէ: Ասորենիարի Տիգրատ-
պիղեսերայ Գ Նախագի էր, որուն իշխանու-
թեան օրով ասորեստանեան պետութեան ան-
կեալ ժամանակն էր. տեղեկաւորութիւնն ան-
ցած էր խաղեանց: Տիգրատպիղեսեր Գ էր որ
ասորեստանեան տեղեկաւոր պետութիւնը կրկին
նորոգեց, սակայն առանց կարենալու խաղեանց
զրուութիւնը զգալապէս խորտակել: Այս գիւ-
տով ոչ միայն հաստատուեցաւ այն ամենը, զոր
գրած էի՝ «Տիգրատպիղեսեր Գ ընդդէմ՝ Սար-
գուրի Ուրարտայ», յօդուածի մէջ,՝ այլ նա-
եւ՝ «Ագարինիարիի», հայրամուտն ձայնական
գրութեամբ կ'որոշուի այն շատ վիճուած
խնդիրը թէ ասորեստանեան Օդոյ-գից անունը
«Ագար», արեւոյ կարգալու է թէ «Իսաման».
եւ այն՝ կ'որոշուի առաջնայն կողմը, որ ընթեր-
ցուածին պաշտպան էինք Ուրարտ Եւ ես:

Մենաւասայ որդին Արգիտիս բագմաթիւ.
յարձղ կռիւներով խաղեան պետութեան հոգը
մասամբ ընդարձակած է ամէն կողմէն, ի մաս-
նաւորի գէպ է հիւսիս, մասամբ պաշտպանած

անոր ամրողութիւնը: Բաց ի իւր Ցարեգրու-
թիւններէն՝ զոր քանդակել տուած է Վանայ
ժայռաբերդին վրայ, եւ բաց ի շինութեանց
այլեւայլ արձանագրութիւններէն՝ որ կը գը-
նուին իւր հիմարկած Արտաէր քաղաքին մո-
տերը, յատկապէս ծանօթ էին իրմէն երկու
արձանագրութիւններ, որոնց երկուքն ալ կը
գտնուին՝ Վանայ Ս. Սահակ եկեղեցւոյ մէջ հիւ-
սուած՝ երկու քարերու վրայ. (Սէյա՝ թիւ 45
եւ 46.) Երկու քարերն ալ ունին նաեւ հիւ-
սուած կողքերուն վրայ արձանագրութիւններ,
որոնք ցայժմ բոլորովին անծանօթ էին: Սէյաի
թիւ 45 կունկի կողմն ալ քանդակուած ար-
ձանագրութիւն մ'ունի, ճիշդ առջեւի կողման
արձանագրին չափ, որ կը խօսի Բուստուս երկրին
գէմ յաղորդութեամբ մղուած պատերազմներու
մասին. իսկ Սէյաի թիւ 46 կը ներկայացնէ
միայն մէկ կողմն արձանագրիւր քարի մը՝ որ թէ՛
երկու բուն էրեսներուն եւ թէ՛ երկու կողմ
երեսներուն վրայ քանդակուած է, ուստի միայն
իբր $\frac{1}{6}$ մասը բնւեաւքանդակով ծանկուած
ամբողջ քարին: Քարը կոթողէ մը վերին մասն
է. եւ օրովհետեւ թէ չափի կողմանէ կը յար-
մարի եւ թէ՛ բնւեաւքանդակներու նկարագրին
կողմանէ՝ այնքա Նանն է վերը յիշուած առաջին
քարին, ոչքա է ընդունել որ այս երկու քա-
րերն Արգիտայն Ա մէկ հսկայ կոթողէ մը երկու
բեկորներն են: Երկուքն մէջ պակաս ըլլալու է
այսժմ կտոր մը, ուր աւարտած ըլլալու էին
կողմանի արձանագրութիւնքն (երկու կողերու
արձանագրիւքն): Բնագիրը մասամբ կտրուի, ըստ
մասնէ նաեւ բառական նշանութեամբ՝ համեմա-
տական մըն է Ցարեգրութեանց ընդգրին, որ
շատ մասամբ լրացուելու կարտ է. բաց աստի
կարեւոր՝ յատկապէս շինութեանց վերաբե-
րեալ եւ կրօնապատմական նորութիւններ կը
ներկայացնեն:

Ուղեւորութիւնը յառաջունէ որոշուած
եր ութ ամիս՝ մէջն առնելով նաեւ երթին ու
դարձը. ուստի վերին ամիսն ըլլալու էր 1898
աւարտ գեկտեմբերը: Ուստի նշյն մանյն սկիզբը
Վանէն ելլելու էինք: Սակայն քանի որ մինչեւ
այն ատեն եղած գիւտերը՝ թուոյ եւ պարունա-
կութեան կողմանէ՝ մեր յուսացածէն շատ ու
շատ աւելի եղան, եւ քանի որ մեր սուացած
տեղեկութեանց համեմատ հաստատու յոյս կար
աւելի եւս մեծ թուով խաղեան արձանագրու-
թիւններ գտնելու՝ եթէ կարելի ըլլար խաղեան
պետութեան հոգը հետազոտել ամրողութեամբ
հարաւ, հարաւ-արեւելեան եւ արեւմտեան

1 Յեւ՝ Tiglatpilesar III. gegen Sardan von Urartu, թիւ 6 «խաղեան շխառագրութեանց» (Chaldische Forschungen Nr. 6, 1 գիր՝ Verh. d. Berl. anthrop. Gesell. 1896, p. 321 ff.

կողմերը, աշխատեցանք ուղեւորութիւնը շարունակել կարենալու համար միջոցներ գտնել։ Եւ առից յարգեցաւ։ Բոլոր այն հաստատութիւնք որ ուղեւորութեան նպաստ րբաւ էին, հետզհետեւ նոր նպաստներ շնորհեցին, ի մասնաւորի Գերմանիոյ կայսրը։ Առանձնական նպատառներու եւ բարեբարներու թիւն առով շատ աւելի աճեցաւ։ Ուղեւորութեան շարունակութիւնն այսպէս կարելի ընելը պարտական էր աճելէ աւելի մեր մեծերը Վրիտանիոյ անխնայ ջանքերուն եւ ջերմ պաշտպանութեան։

Բազմաառնակ աշխատութիւններէն եւ յապողովներէն ետքը, այսինքն մեր գործոց վանի մէջ աւարտելէն, կաշապարները ճորտիլէն եւ ուղեւորութեան շարունակութեան համար պատահաւորութիւններ անսնելէն ետքը, փետրուարի սկիզբը մեկնեցանք վանէն... մեր դիտաւորութիւնն ըլլաւով խաղեանս պետութեան հարաւակողմնաւորեալութեն քննելէն ետքը կրկին վան գտանալ՝ ձայնած գործերը գլուխ հանելու համար։ Համոզուած էինք որ ճիշդ խաղեանս պետութեան կենդանին աճելէն աւելի հեռուները գտնուող արձանագրութիւնքն՝ որ խաղեանս տերութեան հզօր յառաջնադասութիւնը կը ցուցնեն, մասնաւորապէս հետաքրքրական եւ կարեւոր ըլլալու էին. այնպէս որ այսպիսիներն՝ որ անծանօթ էին խաղաքի գտնելու համար կ'որոշէր ճամբու երկուր շնորհաւոր եւ խոտորութիւն ընել։ Մեր այս համոզմամբ բարեբախտաբար լիովին հաստատուեցաւ Նախ ուղեցիկը գտնել խաղեանս ամենահարաւային այն կոթողն որ ունեցած սեղեկութեանց համեմատ կը դառնուէր Միգիկանս անդը՝ Ռովանդուզէն անդին, պարսկական սահմանագիծէն քիչ հեռու երբ վերջին կիրճն էինք հազիւ քանի մը ժամ հեռու էինք այն կոթողէն. ռակայն սաճկական սահմանին վըջէն հոն անցնելու փորձը թող առաջ ստիպեցանք, վասն զի ապագայ կ'երեւար որ փորձն այն արդիւնքը միայն պիտի ունենար որ ուղեւորաց մին ալ կենդանի եւ պիտի չգտանար։ Ուստի պէտք եղաւ վանէն Մուսուլ անցնել։ Վան եռանդեամբ քննած էինք թէ արդեօք կարելի է մանել հասնել վանայ ծովուն հարաւակողման լիւններն՝ որ քիչ մ'առաւ ձիւն դալէն ետքն անսնկանելի կը գտնան։ Մեր բաւած վերջին սեղեկութիւնքն էին որ կարելի է բաղէշ Նախը ձամբով կտրել անցնել։ Սակայն ճիշդ երբ ձամբայ ելանք, սաստիկ ձիւն եկաւ եւ ստով մեր ուղեւորութիւնը վանէն բաղէշ եւ անկէ Սլեյքը՝ մեծամեծ աշխատու-

թեանց եւ յողանութեան անընդհատ շարք մ'եղաւ։ Հաս անգամ մագ մը միայն մնաց որ խրէինք միայնք կամ եւ դառնալ ստիպուէինք։ Այս փորձանքներուն մանրամասն նկարագրութիւնը, զոր հոս երկրորդէն չեմ կրնար, ընթերցողը կրնայ գտնել մեր հինգերորդ ուղեգրին մէջ։

Սլեյքէն Մուսուլ եւ անկէ Ռովանդուզէ վըջէն մինչեւ "Սիդիկանի կոթողը" մեր կատարած ուղեւորութեամբ շահեցանք նաեւ ասորեստանեան արձանագրութեան ձիւղին եւ հետաւորութեան մասին այլեւայլ յարգի արդիւնքներ, որոնց մասին վարը խոսելու առիթ պիտի ունենանք։ Առ այժմ գտնուող յիշեալ կոթողին, որ Սիդիկան եւ Յոպուէ գիւղերուն մէջտեղ ճամբու վըջ կանգնած է. բայց շատ աւելի մաս ըլլալով վերջին գիւղին՝ աւելի եւս ճշգրտութեամբ Յոպուէի կոթող կը կոչուի։ Բայց այն բազմաթիւ կարեւոր եւ հետաքրքրական խաղեանս արձանագրութիւնքն մէջ՝ զորոնք գտնելու բախտ ունեցանք, ամենամեծ կարեւորութիւնն ունի ճիշդ այս յիշատակարանը։ Ի հարկէ չափաւոր մեծ դժուարութիւններով կապուած էր այս ծանօթութեան հասնելը եւ կոթողին բնագիրը՝ կամ մանաւանդ թէ բնագիրները աւելորդէն ինչպէս հետզհետեւ գտանք՝ բեւեռագիր նշանագրերը հաստատուն զանգուածով մը լեցուած գոցուած էին՝ այն պատճառաւ որ յառաջագոյն փորձեր եղած են գաճով կաղապար-ընդօրինակութիւն մ'առնելու։ Հաս մեծ դժուարութիւն պատճառեց այս զանգուածը քակել հեռացնելը։ Ասկէ զատ ալ կոթողը շատ լաւ պահուած ըլլալով՝ յարեղութեան մեծ յոյս մը չկար։ Սակայն այն կէտը որ՝ ինչպէս առաջին պայելութեամբն ալ աչքի զարկաւ, Ռ-բաւս անունն արձանագրութեան մէջ կը գտնուի, պարտք արեւ յանձն առնելու եւ արդարացուց նաեւ չափաւոր մեծ աշխատութիւնքն ու զհողովութիւնքն ժամանակի եւ նաեւ զբաժանական միջոցներու. վասն զի Մուսուլի նահանգին եւ յառկապէս այն սահմանագրմանց մէջ արիւղ սողին եւ սղովութեան պատճառաւ կարգէ գուրու սուղ էր այն սեղ պարիւրը։ Ինչպէս Սարգանի Բ Յարեղութիւններէն գիտնեք՝ Մուսասիրի արբայ Ռ-բաւս շատ կարեւոր դեր մը խաղացած է խաղիկայի եւ Ասորեստանի մէջ Ռուսաստան եւ Սարգան Բ թագաւորաց ատեն

Ե Եւ Von der arm. Expedition, ի գիրս Mittheilungen d. Geogr. Ges. zu Hamburg, Band XV, p. 189-221.

միլոնած յուսահատական պատերազմներուն ժամանակ. եւ պէտք էի՞նք ընդունիլ որ կոթողին արձանագրութիւնք ճիշդ պատմական այս կարեւոր ժամանակամիջոցին մասին ըլլալու էին եւ մանրամասն տեղեկութիւններ հարգուելու: Եւ այսպէս ալ է արդեամբք ամենամեծ շահով:

Կոթողը բրուած է երկու բուն երեսները եւ երկու կողմ երեսներուն վերին մասը: Մէկ բուն երեսն ու կողմ մէկ երեսն խալդէոն են, միւս բուն երեսն եւ կողմ՝ ասորեստաներէն: Կանգնողն է Ռուսոս Ս Երբոս-բիլին: Սարգսի հակառակորդը: Պարունակութիւնն յեականն հետեւեալն է. Ասորեստանցիք յարձակում ըրած են Մուսասիրի վրայ: Մուսասիրի Ռուսան արքայն ապականած է Ռուսայի. վերջինս հասած «մասե է Ասորեստանի լեռները» (adi šadē mātī Aššur atalaka) եւ զՌուսան կրկին հաստատած է Մուսասիրի վրայ, քաղաքն ու անոր մէջեանը կրկին շինած, եւ Մուսասիրի խալդիս դից համար պաշտօնը կրկին հաստատած: Սարգսի ցարեգիւններէն գիտեմք որ Մուսասիր յետոյ կործանեցաւ եւ խալդիս ու Բագդարաու դիք անկէ Ասորեստան գերի տարուեցան. (714ին Ն Բ): Սարգսի պատմաւրին համամաստ այս պատահարը պատճառ եղաւ որ Ռուսաս յուսահատած անձնամահ հեղաւ: Հաս կարելի է որ այս վերջինէն այնչափ միայն ճշմարիտ ըլլայ որ Ռուսասը մահը պատահեցաւ Մուսասիրի կործանանէն եւ գիւցարապէս գերութենէն քիչ մ'ետքը. իսկ մնացող ամբողջ ինչպէս Բելք կ'ընդունի, պարզապէս հետաքննած ըլլայ թեւեւ արքունի առաքանապատկերու կողմէն, որ Ասորեստանի արքայն շողջորթել կ'ուզէին: Եւ մենայն գէպս կոթողը զոր Ռուսաս կանգնած է, յիշեալ կործանմանէն աւելի կանուխ ժամանակէ մին է: Ռուսանայի մերժումը եղած է ասորեստանեան յարձակման մը հետեւութեամբ:

Կոթողին վերին մասը կը պակսի. միջնորով զարեւած կտորածն է: Կտորածն տեղերուն ողորկութիւնը՝ այսպէս ըսենք սպիացումը՝ կը ցուցնէ որ անյիշատակ ժամանակներն եղած պիտի ըլլայ այն: Հաւանական է որ իրենք Ասորեստանցիք՝ երբ երկրորդ անգամ վերջնակա նպակն առին Մուսասիրին, կոթողը քայքայուր ըրած են, եւ այն՝ բնագոյն ճիշդ այն մասն ուր կը յիշուէր Ասորեստանեան արքային անունը: Յիշատակարանին ամբողջ պարունակութիւնը կը ցուցնէ որ կոթողը Մուսասիրի շատ մօտ կանգնուած ըլլալու էր: Եւ երբ կարելի ըլլար կոթողին շրջակայքն հին քաղաքի մը մնացորդքը

ցուցնել, Մուսասիրի տեղը գտնուած պիտի ըլլար: Արդեամբք ալ հանդիպական ձորակողմը լըլըյ վրայ անշատ լեռնագագաթի մը մէջտեղը կը գտնենք հին, խալդեան ոճով շինուած բերդի մը մնացորդները, եւ ըրոյն ոտքը՝ քաղաքի մը հետքերը: Կոթողը ճիշդ հոն կանգնուած է, ուր Կելիշինէն Սիդիկան տանող հին խալդեան ռազմուղին գէպի է ձախ կը դառնայ, եւ ձորին աջակողմէն գէպի է ձախ կտրելով Տոպրուէի գետաւին մէկ հոնը՝ կը տանի գէպի է միւս տարբերակաւ Մուսասիր քաղաքը: Թէ այս ճամբան շատ հին ռազմուղի մըն է՝ յայտնի է անկէ որ ճամբան շատ անգամ կ'անցնի Բագդարաու մէջ փորձանքներէ, որ խալդեան արուեստագիտութեան ինքնատուգ մէկ կէտն է՝ բոլորովին հակառակ արդի արեւելքի սովորականին:

Ասորեստանեան լեռնաւ է՝ ինչպէս մաս մ'այս կոթողին եւ Կելիշինի կոթողին՝ նոյնպէս նաեւ մեզի հասած եւ շտառն ծանօթ կնիք մը Ռուսանայի արքային Մուսասիրի: Թեւ կողմանէ այն պարագան որ Մուսասիրի գլխաւոր դիքն ալ խալդիս է, կը ցուցնէ որ խալդեանց քաղաքակրթակից եւ ցեղակից էր, ինչպէս արդէն բացայայտ կը վկայէ նաեւ Ռուսաս Ա արքայի Ռուսանայի հանդէպ՝ բռնած ընթացքը, զոր կոթողը յաճախ եւ որոշ կը նշանակէ: Յայտնապէս խալդեանց համամաստար հնագոյն նիստ մըն էր Մուսասիր: խալդեանք հոն կամ գալով գտան արդէն այն տեղ ընակող Ասորեստանցիներ, ինչպէս շատ աւելի հաւանական է նկատելով իրաց ամբողջ պարագաները կամ Մուսասիրի քաղաքն ու Բոլորովորն յետոյ գրացի Ասորեստանայ քաղաքակրթութեան ազդեցութեան ներքեւ ինկան: Ամէն պարագայի մէջ կրօնից լեզուն խալդեան մնացած էր՝ ինչպէս կը ցուցնեն թէ Կելիշինի եւ թէ Տոպրուէի կոթողները. իսկ Բոլորովորն ասորեստաներէն կը խոսէր: Ասով կը մեկնուի որ արքային կնիքն ասորեստանեան ինքզուս է. ասով նաեւ Կելիշինի եւ Տոպրուէի կոթողներուն ասորեստանեան մասը: Սակայն նոյն Տոպրուէի կոթողին խալդեան եւ ասորեստանեան արձանագրութիւնն ի՞նչ արդեւ ունին իրարու հետ: Արդէն վերը յիշեցինք որ Կելիշինի կոթողին խալդեան մասը շայտնակութիւն է ասորեստանեան մասին: Արեւոք հոս ալ նոյնպէս է: Կամ արդեւք Տոպրուէի կոթողն արձանագրել՝ բացի ուրիշ կարեւոր տեղեկութիւններէն՝ պիտի ներկայացնէ խալդեան ասորեստանեան երկրեզուան մը, որուն այնչափ կը սպասուի:

Մենք կարծեցնք թէ պէտք է ժխտել այս բանս. վասն զի երկու բնագրիները մեծաւ մասամբ բոլորովին տարբեր յատուկ անուններ կը պարունակեն: Սակայն արդէն յառաջունէն ակնյայտն էր մեզ Տամար թէ աւ որ «Մուսա»-ն, քաղաքի յշտատակութիւնն որ կայ խաղդեան բնագրին մէջ անոր տեղ «Արգինի» անունը կ'երեւայ. եւ յայտմ' իրաւացի գտնուեցաւ Սէյսի կարծիքը թէ Կելէշիի կոթողին վրայ խաղդեան բնագրին «Արգինի» անունը կը համապատասխանէ ասորեստանեան «Մուսասիր» անունն: Անցողակի նշանակենք որ «Մուսասիր» անունն ժողովրդական ստուգաբանութիւնը՝ Mûsa siri իբր «Եւ յի», որուն հետեւն կ'երեւայ թէ ակնարկութիւնն մըն է Ռաւանայի կնքոյն պատկերը, շատ դիւրաւ կը մեկնուի նոյն իսկ տեղւոյն դիրքէն: Նեղ կրճէ մը գուռս ելած՝ Մուսասիրի սեպ բարձրացող բերդալեռան ութը արեւմտակողմէն կը հոսի կ'անցնի լեռնագետ մը, որ շատ դիւրաւ կրնայ նմանցուիլ գալարուած օձի մը. բաց աստի միայն հոս չէ որ կարելի ըլլայ այս կողմերը «օձի ելքի» մը նմանութիւն գտնել:

Բայց արդ եթէ այս քաղաքը կոթողին խաղդեան բնագրին մէջ տարբեր եւ ասորեստանեան բնագրին մէջ ալ գարնանալ տարբեր անուն կը կրէ, անկարելի չէ որ ինչպէս Բելք կը շնչուէ, նոյնպէս ըլլան տեղւոյ միւս անուններն ալ: Սակայն այն ինչպիսի թէ ստուգիւ երկրագլուեան արձանագրութիւնն մըն է այս թէ ոչ, երկար ուսումնասիրութենէ ետքը միայն պիտի կարենամ որոշ վճռել՝ երբ աւելի Ժամանակ եւ հանգիստ գտնեմ, բան մ'որ այժմ ուղեւորութենէ նոր վերադարձած՝ տակաւին շատ քիչ ունեցած եմ:

Հին Մուսասիրի տեղը գտնելը Պատմութեան եւ Պատմական - աշխարհագրութեան շրջանէն դուրս ալ կարեւորութիւն ունի: Նիսիր լեռան ութը նաւը կեցաւ, կը պատմէ բաբելական-ջոհնդեղի բեւեռագիրը զըսցը, եւ Ասորեստիրապոյն Ցարեգիրքն ալ կ'ըսեն թէ Նիսիր լեռը Մուսասիրի մօտ է: Ուստի Նիսիր լեռն այն լեռնաշղթային կը վերաբերի, որ Արբիլայի եւ Ռովանդուզի ու Սիդկանի մէջտեղ կ'իյնայ, եւ անշուշտ ամենաբարձր կատարն է այս լեռանց շղթային որ Արբիլայէն կը տեսնուի: Ռուսասիի եւ Սարգոնի մէջ մշտած պատերազմներուն Ժամանակ Մուսասիր քաղաքին ունեցած դերին համար շատ կարեւոր է նաեւ Բրիտանական Քանդաքանի հաւաքման այն տախ-

տակիւր (Հաւաքումն Ռուսասիի II Nr. 2), որուն մէջ Ռաբունա (— այսպէս կարդալու է եւ ոչ «Կելշու»՝ —) Ասորեստանի արքային մէկ պաշտօնէին այն գանդատը թէ Ռարարուի թաւազաւորը (ապահովագրական Ռուսասի) զոհելու համար Մուսասիր կու գայ, կը մերժէ՝ յիշեցնելով որ ինքն արգելք չէ եղած նաեւ Ասորեստանի թագաւորին (Սարգոնի) եւ իւր զօրաց նոյն նպատակաւ հոն գալուն: Ասով հետաքրքրական լցւա մը կը սփռի այն գեղատարին դրից վրայ, զոր ունէր Ռարանա երկու հզօր ռիւերիմենբուն հանդէպ:

Խաղդիա երբեք շնուածուեցաւ Ասորեստանէն, եւ Սարգոնի յաղթութիւնքն ընդդէմ Ռուսասայ Ա յամենայն դէպս շատ աւելի փոքր են քան որչափ նոյն իսկ Սարգոնի պատմածներէն կրնայ հետեւցուիլ: Ռուսասայ Ա ունեցած նշանակութիւնն ու զօրութիւնը կը տեսնուի նաեւ անկէ, երբ իրմէ եղած ծանօթ արձանագրութեանց պարունակութիւնն ու զբանուած տեղը նկատենք. այսինքն՝ Կելանի-Գիրլանի կարեւոր արձանագրութիւնն դէպի հիւսիսի խորքը՝ Սեւանայ լճին վրայ, Բելքի-Գելշի-Գելշի արձանագրին՝ իբր յշտատակարան շինութեան նոյն լճին եւ նոր ինձնարկութեան վանայ՝ պետութեան ճիշդ կենդրոնը, եւ Ցոպաւէի կոթողը՝ ամենէն հետո հարաւակողմը: Այս ճիւղին մէջ նորագոյն հետազոտութեանց ըրած յառաջադիմութիւնքն ամենէն աւելի պայծառ կը ցուցուին նոյն իսկ այս պարագայովն որ այս ամէն արձանագիրքն բոլորն ալ անծանօթ էի Բելքի առաջին ճանապարհորդութիւնը չկատարած: Կելանի-Գիրլան եւ Բելքի-Գելշի տեղերուն արձանագրութիւնքը գտաւ Բելք 1891ին. իսկ Ցոպաւէի կոթողը եւ Ռուսասայ Ա շինութեան մէկ արձանագիրքը՝ զոր վան գտայ, եւ ուրիշ գիւտերն՝ արդիւնք են մեր այս անգամուսն կատարած ուղեւորութեան: Ի հարկէ այն կէտը թէ Կելանի-Գիրլանի արձանագիրը Ռուսասայ Ա է, եւ ոչ անոր հօքն՝ Սարգոնի Գ՝ որուն աւանդ Բելք արձանագրին մէջ ուղղութեամբ կարդացած է, յայտնի եղաւ միայն Նիդլանիի հրատարակութեամբը: Վասն գտնուած վերջին շնալ վերջին արձանագրութեան գիւտը յատկապէս կարեւոր է անով որ կը ցուցնէ թէ Ռուսաս Ա ստուգիւ շինութիւնները բրած է վան: Ասով մեծապէս կ'աւելնայ այն արդէն ներքին

1. Bezold, Catalogue of the Cuneiform Tablets in the Kouyunjik Collection of the British Museum vol. IV, p. 1988.

Հաւանականութիւնը՝ թէ ստուգիւ Ռուսաստանի Ապարտական ենթ Ռուսաստան կոթողը, Բէշէլ-գէօ լճին շինութիւնը եւ վանայ այգեստանը՝ Ի Տալին բացարձակ ստուգութիւն չունինք անհիմ որ Բէշէլ-գէօն կոթողին վրայ Ռուսաստանի Հօր անունը՝ արձանագրութեան սկիզբը՝ կորսուած է։ (Մանրամասնութիւնը տես մեր միւս գրութեանց մէջ, զոր վերը յիշեցինք։)

Գրեթէ 14 օր դժուարին բայց շահէտ աշխատութեամբ անցուցինք կոթողին քով։ Բեշէլ Տեղագրով վան կանաչեցով՝ հոն մնաց իբր երեք ամիս, եւ մնացած գործերը լինուց։ Ուղեւորութեան շարունակութեան համար յաւանջուեւն գծուած ծրագիրն եւ միայն զլուխ հանեցին։ Միայն Օգոստոսին սկիզբը Իւլը եւ եւ կրկին միացանք Ալաշկերտ։ Մինչեւ այս Ժամանակ կորեցի եւ այս ճամբան՝ Ռովանդուզ-Մուսուկ Միդիատ-Հասանկէֆ-Մայաֆարգին-Լիլէ-Բալու-Մազկերտ-Խարբերդ-Մալաթիա-Աֆն-Երզնկայ-Բարբերդ-Կարին-Հասանգալէ-Ալաշկերտ։

Այս ուղեգծին վրայ այցելած տեղերէս դանոնք նախ կուգամ յիշել որ Նշանաւոր են խալդեան բեւեռագրութեան համար։ Բալու լուսանկարուեցաւ, կաղապարուեցաւ եւ բնագիրը վերականգնելու համար յոգնողութեամբ համեմատուեցաւ Մենուսայ ծանօթ արձանագրութիւնը՝ Ի միջի այլոց տեսնուեցաւ որ զլուսաւոր յատուկ անունները սխալ կարգացուած են։ Քաղաքին անունը՝ որուն Մենուսայ ձեռք անուուիլը կը պատմէ արձանագրութիւնը, չէ՝ «Գու-տէ-ը-սու», այլ՝ «Հէ-ը-տէ-ը-սու», Տող՝ 4 եւ 10 անունը չէ՝ «Գու-ու-պա-նի», այլ՝ «Սու-ու-պա-նի»։ Այս «Սու» տառանշանը յատուկ համառօտուած ձեւ մ'ունի, զոր յաճախ կը գտնենք ի միջի այլոց խալդէիսի կոթողներուն վրայ։ Տող 14 սկիզբն՝ որ շատ փաստած է, այսպէս է՝ šī-di-iš-tu-ni. Մեր այցելած տեղերուն շատերը լուսանկարուած ըլլալով՝ կրնամ նաեւ Բալուի նկարագրական գիրքն ու արձանագրութեան տեղը յաջող լուսանկար պատկերներով ներկայացնել։ Բալու քաղաքը կը արարածուի կղզեացեալ Ժայռակոնի մը ոտքը,

որուն վրայ ամէն Ժամանակ գտնուած է քաղաքին բերդը։ Ժայռակոնին իբր ³/₄ մասին բարձրութեան վրայ կանգնած է արձանագիրը՝ փորուած կղզեացեալ Ժայռի մը վրայ, որուն առաջ կողովը մեծ խորը որ դարձած է կոփուելով։ Քանգակելու ամբողջ կերպը, տառանշաններու մեծութիւնը, բուն արձանագրին եւ Ժայռի անիծից-բանաձեւին մէջ տեղ թողուած միջոցը՝ մեծագործ երեւոյթ մը կու տան արձանագրութեան, որուն կը համապատասխանէ պարունաւորութիւնն ալ. վասն զի կը ծանուցանէ այն պատերազմներն, որոնցմով Մենուսա արքայ տիրեց այս երկրին, որ վանէն այնչափ հեռու կ'իջայ դէպ ի արեւմուտը, եւ իւր իշխանութիւնը տարածեց մինչեւ Մալաթիա։ Հաստ աւելի դէպ ի արեւմուտը երբեք հասած անցած չէ խալդեան պետութիւնը. եւ միայն յետագայ արքայից երկու արձանագրութիւններ՝ զոր պիտի յիշենք, քիչ մ'աւելի ներս արեւմտակողմը կը գտնուին։ Ժայռակոնին մէջ փորուած են Ժայռասրահներ եւ սովորական ստորերկրայ անցք մը ընդ հասնելու։ Մենուսա կ'ունէ ինչպէս գտանք, որ Հէրիտերիալ բերդը նորէն նորոգած է. ուստի յայտնի է որ Ժայռաշինութիւնք իրենց ներկայ կատարելով վիճակին մէջ խալդիներէն։ Միւս կողմանէ ընդունելու է որ նաեւ տեղացի բնիկները կը գործադրէին Ժայռակոնիութիւնն, որ յայտնապէս յատուկ չէր միայն անձուկ մտքը խալդիներուն, այլ բոլոր անոնց ցեղակից ազգախմբերուն։ Այժմ գոյութիւն ունեցող ազգերէն ուղղակի Ժայռաշինութեանց սովորութիւնը կը մշակին կամ կը մշակէին ընդհանր։ Այս կէտն Նշանաւոր Նշան մըն է՝ ինչպէս արդէն տարիներ յառաջ մտադիր ըրած է Բեշէլ, խալդեանց ցեղակցութիւնն եւ ազգագրական կապը որոշելու համար։

Բալուին ճամբայ ինկայ հիւսիս-արեւմտեան ուղղութեամբ, Բերի-Քուրը անցնելով, գէպ ի Մազկերտ (Մազկերտ)։ Ասոր պատճառն էր ուսուցչապետ Յովսէփ Վեշնի (ի Պրահ)՝ Աղբու-Գարգայի արձանագրութեան գաղտնի, Բեշէլ թէ՛ առանձնապէս հաղորդած եւ թէ նաեւ հրատարակուած այն դիտողութիւնը թէ Գալէ գիւղին քով կան Ժայռասրահներ արձանագրութեամբ։ Եւ այսպէս ալ գտնուեցաւ շատ հետաքրքրական խալդեան բերդաշինութիւն մը Ժայռասրահներով, որոնք արդէն փորձ մը կը ցուցնեն զարգաբանականութեան, սովորական ստորերկրայ սանդուխներով եւ Ժայռի մէջ փորուած մեծ ջրամբարներով՝ որ այս ա-

1. Layard, Inscriptions in the Cuneiform character pl. 47. Sayce, Nr. 33. Արձանագրութեան այցելած են նաեւ Վիլհելմ Բարտոն (Barton) Վիլհելմ կաղապարած է առաջին վեց առգիրը, զորոնք հրատարակեց Դ. Միլլեր (D. H. Müller, Die Keilinschrift von Ashrut-Darga, p. 14.) Գու-սա-յե, the Cuneiform Inscriptions of Van. Part III (IRAS, 1882, p. 11) Եւ Part IV (IRAS 1896, p. 26 ff.)

մեկոր մ'արձանագրութեան, որ սակայն որեւէ կարեւորութենէ զուրկ չէ, վասն զի Մենուաս հոն կը յիշէ «Աւելիք», անուան նախասորին ըլլալու եւ («Իբր», Տայերէնի մէջ բերդ կը նշանակէ) Հոս Ալայկերտ միացաւ ինծի նաեւ Բելք՝ Վանէն գաղով՝ Մէկտիզ անցանք ուսական սահմանը, եւ Բելք անկէ կրկին Վան դարձաւ՝ զի նաեւ որաբ փոխադրութիւնացործութիւն չդպրուեալ։

Մեր ուղեւորութեան ամբողջական արգիւնքն եղաւ խաղիւս բեւեռագրութեան համար որ նախ միշտ հիմա ծանօթ պոյնք իջնի տեղը, եւ դարձեալ՝ յառաջընէ ծանօթ Բուր արշաւարդին հետ իջնի հարաւորեցան։ Արձանագրութեանց Բուրի քիչ բացառութեամբ՝ ունեցանք զարձեալ ընդօրինակութեամբ եւ իւրաքանչիւրով, որոնք սովորաբար կրկին օրինակներով առնուած են, եւ կարելի կ'ընեն ուսումնասիրութիւնը շարունակել եւ նաեւ յետոյ վերաքննել ամենալաւ կերպով։ Մասնագրութեամբ ուսումնասիրուեցան խաղիւս շինութեանց հանգամանքները, ժայռաբերդերը, ջրանցքները, հարկովները, եւ դարձեալ չափուեցան եւ լուսանկարուեցան։

Բաց ի վերոյիշեալ արձանագրութիւններէն՝ բազմաթիւ նոր գիտերու կարեւորագոյններն յիշուին նաեւ հետեւեալները՝ Վանայ քարին հարաւորեցող, գագաթնին բաւական մաս, ժայռի մէջ կոփուած գանձուեցաւ զէնք իւրը մը, որուն երկու կողմերն երբեմն ասորեստանեան լեզուաւ մեծ արձանագրութիւններով ծածկուած էին։ Այս պարագայէն դատելով եւ նաեւ տառանշաններուն ձեւերուն համեմատ՝ արձանագրութիւնն ըլլալու էր Սարգուրի Ա՝ Լուսիպրիսի որդւոյ՝ օրերէն։ Գծախառնաբար արձանագրութիւնը մեծաւ մասամբ փնջացած են եւ զոհարողքի որմին հետ մեծամեծ կտորներ կորսուած են։

Այն ժամանակէն՝ երբ խաղիւսին եւ Մենուաս միասին կ'իշխէին, է նաեւ կոթող մը կարծիք ունէր գիւղին եկեղեցւոյն մէջ, Վանէն իբր հինգ ժամ հետոս դէպ ի հիւսիս, 20 տող արձանագրութեամբ, լայն վարի մասը կտրած։ Սուրբ Պողոս եկեղեցւոյ մեծ կոթողին բնագիրը (Սէյս թիւ 31) կը լրացուի, որ շատ կարեւոր էր, այս արձանագրութեամբ՝ որ պատին մէջ հիւսուած երեսին վրայ է, եւ որ բուն կոթողին առաջակողմն է եւ ինչո՞ւ նոյն բնագիրը կը ներկայացնէ՞ զոր տներ կոթողին մինչեւ հիմայ ծանօթ (կոնակի) երեսը։ Կոնակի կողմն ըլլալը

կը ճանչցուի անկէ որ վերջը՝ պարագայ միջոց մը թողէն ետքը՝ աւելցուած է անիծից։ Բանաձեւը՝ Մենուաս, որուն միահեծան իշխանութեան սկսեալ խաղիւս իշխողներու տիրութեան եղաւ հաստատուեալ՝ «արքայ հոգի», արքայ Բիւրայոյ, իշխան (alusi) Յուբայոյ, առանց խնդրի է զմիայն ամենամշակաւոր եւ ընդհանրապէս նկատելով յաղթողագոյն թագաւորին խաղիւսանց, այլ նաեւ հոն Վրեւիլից կարեւորագոյն են ամենէն աւելի դրաւիշ իշխողներէն մին, հաւաստապէս հոգածու թէ իւր պետութիւնն ընդարձակելու եւ թէ իւր հպատակաց բարօրութեան աշխատելու։ Ասոր համեմատ ալ խաղիւսանց բարձր թագաւորներէն աւելի ընդարձակ բեւեռագրական գործունէութիւն մ'ունեցած է։ Այս բանն արդէն յառաջ ալ կրնար նկատուի։ Մեր նորագիտներու մէջ Մենուասայ արեւանագրութեանց մեծ թիւը մը աւելի պայծառ կը ցուցնէ նոյնը։ Յիշենք միայն յատկապէս Ասորեստանի դէմ մղուած պատերազմաց պատմութիւնը, որ կը գտնուի նոյնպէս Վանի Սուրբ Պողոս եկեղեցւոյ մէջ՝ վերանկողմը պատի մէջ հիւսուած՝ զոհարարի մը վրայ յանգեցուած, որմէ ծանօթ էր միայն առջեւի կողմին արձանագրութիւնը (Սէյս թիւ 32)։ Գործողի եւ Երեսինի շինութեանց արձանագրութիւնը։ Ուսումնագրութեան համար այնպէս չարագիւցեալ կարեւոր է, յատուկ խնամք տարած է Մենուասը։ Մենուասայ ջրանցքին վրայ (Շամիրամալուր) որ այս օրս ալ կը բանի եւ վերնկարագրուեցաւ, եւ որ Հայոց-ձորն ու հին, միջնաբերդի լեռան ոտքն եղող Վան քաղաքը կ'ուսողէր եւ տակաւին կ'ուսողէ, գտնուեցան բազմաթիւ ուրիշ արձանագրութիւններ ալ, որոնք նոյն մեծագործ ձեռնարկին շինողը զՄենուաս կ'անուանեն։ Միալակերտի կողմը՝ որուն բերդը շինած է Մենուաս, ինչպէս Շէյլի (Scheil) հրատարակած մէկ արձանագրութիւնը (հը պատմէ, այլեւս ուրիշ արձանագրութիւններ կը վկայեն ուրիշ ջրանցքներու շինութեանց, որոց մին (Սէյսի քով) այնչափ կարեւոր էր որ նոյնպէս իւր շինողին անուամբ Մենուասայ՝ ջրանցք («Մենուայի-պիլ»), առնուած էր։

Ուսումնասիրողներն՝ Արգիստիս Բ արքայէն, որ Սանհերիբի (Սենեքերիմայ) ժամանակակիցն էր, մինչեւ հիմայ արձանագրութիւններ ծանօթ չէին. այսմ գտնուած են երկու մեծ քանդակարարի՝ երկու կողմն ալ գրուած, իւրաքանչիւր իբր 40 տող, որոնք

խաղբեան գրականութեան ամենահետաքրքրական յիշատակարաններն են: Երկուքին ալ նիւթը նոյն է, տեղեկութիւն հարմարձի մը շինութեան Արձէշի կողմը: այնպէս որ ասով Ռուսաստի կոթողին արձանագրութեան համեմատականներ ունիք, որ պիտի նպաստէ այս խմբի բնագիտները լրացնելու եւ աւելի լաւ հասկնալու: Քանզակարարին մէկուն (ի Զէլարի-րազը) կոնակի կողմը զճիշդ արձանագրութիւն մըն է, որ շօշափման կէտեր ունի ՄՏերի գրան ծանօթ արձանագրութեան (— Խաղբեանց կրօնին եւ Ամենազոյց կաճառին ուսումնասիրութեան գլխաւոր արդեր —) հետ, եւ նաեւ նորոգութիւններ կ'աւելցնէ:

Ուղեւորութեան այս գլխաւոր արդիւնքներուն քով կան նաեւ բազմաթիւ երկրորդական արդիւնքներ, որ մասամբ շատ նշանաւոր են: Ինքնին կը հասկըցնէ որ իտալեան պատերազմներու պատմութիւններէն կարեւոր արդիւնքներ կրնան հանուիլ — Խորհրդածեալ պատմութեան համար, եւ ասոր ամենալաւ օրինակն են այն տեղեկութիւններ զոր վերը ատի Տոպագուէի Ռուսաստան կոթողին մասին:

(Մեղեդիւ Գ-Լ ձեւով)

Հ. Յ. Յ.

Ա Ջ Գ Ո Վ Ր Ա Վ Ո Ն

ՊՈՏՈՒՆԵՆ ԵՎՈՒՆԷ

ԵՒ ՄԵՆՏԵՆՆԵՆ ԵՎՈՒՆԵ

Պատուական քարերը Հին, Միջին եւ Նոր իսկ Նոր դարուս մէջ, անստիպալաւ տեսութեանց հետ բազմատեսակ աղբրներ ունեցած են, ասոնց արտակարգի զօրութիւն ու հրաշալի ազդեցութիւնները ընտելեալով: Այս պատճառաւ այն նիւթն արժէքի տիրութեամբ հասարակ մետաղը ունիւյ կը փոխարկուէր, ամէն հիւանդութիւն կը բարձուէր եւ մարդկային կեանքն ըստ կամի կ'երկարէր, «Ինտերնոյ Գոր» կը կոչուէր, այս քար մըն է՝ որ Պոքսէնիոյ՝ արեւելեան հին ժողովածոյքէ մը փոխառեալ առասպելին մէջ զինքը ստացողին՝ իւր եղբայրը վրայ իշխանութիւն կ'ապահովէ. մի եւ Նընին է մասուննոյ մը վրայ ագուցուած քարն, որուն համար լեւսինի գերմանացի մատենագիրն¹ իր

¹ Նաթան Իմաստունը, վէպին մէջ այն բարոյական յատկութեամբ օժտեալ է: Կըսէ, որով սոյն մատենին կրօնը Եւստեօնց ու մարդկան առջեւ հաճոյական կ'ըլլար:

Հրաշտանն Միջին դարը չէր գոհանար իրապէս գոյութիւն ունեցող ախուքներու նորանշան ազդեցութիւններ ընտելեալով, այլ կը ստեղծէր ասականութիւն ուրիշ քարեր, որոնց նաեւ անուն ու յատկութիւններ ալ կ'ընտելէր: Այսպիսի յատկութիւնք զ. օր. Ուրիմ (Quirim) կը արուէին, որ շատ գոտարաւ եւ յոպոպ թուշնոյն բոյնին մէջ միայն կը գտնուի եղեր, եթէ այդ քարը քնացած մարդու մը գլխուն տակ գրուէր, այդ մարդն իւր արժեւորութեան ժամանակ կամ իրր գաղտնիք խնամով պահածը կը ստիպուէր վրայդ տեսնել: — Նոյնպէս Անդրեոս-Գալիս վրայ շատ բան կ'առասպելաբանուէր, որ միայն ազնիւ սարեկիկի բոյնի մէջ կը գտնուի եղեր, եւ այն ալ միայն թուշնոյ մը ձեռքը կարելի է եղեր գտնել: Եթէ մէկն այդ քարը ձեռք անցընէ ուղեր, ագուսի բոյնի մը ձագ մ'առնէր, խեղդելու եւ ամուր չուանէ մը բոյնին քով կանխելու էր: Մեծ ագուսներն այս սրտաճմիկ տեսարանին չկարենալով դիմանալ՝ կը ջնային չուանը ընդ մէջ խածատելու, զոր բնականաբար չէին կրնար յաջողցնել: Սակայն ծերագոյն ագուսը որ միջոց մը կը գտնար. իւր ընկերներէն կը բաժնուէր եւ մինչեւ որ աներեւութանալու քարն ազնիւ սարեկի մը բոյնին մէջ չգտնէր ու հետը չբերէր, եւ չէր դաժնար. այդ քարը ստակած կախուած ձագին կտուցին մէջ կը դնէր եւ այդ գոհարեղենին զօրութեամբը սատակն անտեսանելի կ'ըլլար, որով եւ մէկալ ագուսներուն աշաց անելանքին կը ձնար: Արդ Աներեւութաբարին անյագ հետամտան այնուհետեւ կրնար գտնի գիրաւ ձեռք անցընել, ինչու որ միայն դիմելու եւ ոչ թէ չուանն ալ միայն անտեսանելի կ'ըլլար: Աւելորդ է բնէր որ այս այնպի բաղձացուած քարին զօրութեամբը մարդ ալ իւր վրան կրած զգեստներովը միայն անշմարեկ կը ձնար: Նման զօրութիւն կ'ընտելուէր նաեւ Թալիս (Juperius) քարին, որուն գէտը կը վազէին բոլոր երեւները, որ պատճառաւ որոտրոններն այս քարն ունենալ շատ կը բաղձային:

Թէ այլեւայլ իրապէս գոյութիւն ունեցող պատուական քարերու խորհրդաւոր, հզօր ազդեցութեան վրայ ժամանակաւ ինչպիսի գաւ

¹ 1318—1375, Իտալացի մատենագիր մը, որ ծանօթ է իբ Decamerón ցատկերու հաշակաւոր գործովը:

² 1728—1781: